

Ittzés Máté (1976) az ELTE BTK Indológia Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe az indoeurópai összehasonlító nyelvészet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Recenzió Adamik Béla *A latin nyelv története* című könyvéről (2012/1).

Rambo Hellászban

A kafkani kavics felirata: *Quem ad finem?*

Ittzés Máté

Bevezetés

Közismert, hogy a görögök Hellász területén nem őslakosok, hanem északról, a Balkán-félsziget felől vándoroltak be valamikor a Kr. e. 3–2. évezred folyamán, viszont sok fejtörést okoz a bevándorlás idejének ennél pontosabb meghatározása. Az Égeikum bronzkori régészeti kultúráiban több olyan törést lehet kimutatni, amely potenciálisan a görögség megjelenéséhez lenne köthető, azonban pusztán régészeti alapon ezek közül az azonosítások közül egyik sem bizonyítható. A görögség Hellász-beli jelenlétét egyedül nyelvileg tudjuk megragadni, így bevándorlásuk idejének meghatározásakor is ehhez az eszközhöz kell folyamodnunk. Abszolút kronológia felállítására sajnos nyelvészeti alapon sincs lehetőségünk, használható relatív kronológiát azonban – legalábbis egyik irányból – mindenképpen adhatunk. Kézenfekvő ugyanis, hogy a Hellász területéről származó első görög nyelvemlékek már a görögség jelenlétét feltételezik, tehát ezek keletkezésének időpontja a görög bevándorlás *terminus ante quem*jét jelenti, vagyis azt az időhatárt, amely előtt a bevándorlásnak meg kellett történnie.¹

Michael Ventris 1952-es szenzációs megfejtése óta tudjuk, hogy a bronzkori lineáris B írással írt feliratok nyelve a görög, és ezek mintegy fél évezreddel megelőzik az első olyan feliratokat (a Kr. e. 8. századból), amelyek a hangjelölő görög betűírást, a görög alfabetumot használják. A lineáris B feliratok legnagyobb része agyagtáblára íródott, és a mykénéi civilizáció palotaközpontjainak archívumából, különféle hivatali és gazdasági helyiségeiből került elő az ásatások során. A feliratok keltezése régészeti alapon történik. A felirathordozó agyagtáblákat ugyanis, amelyeket eredetileg a napon szárítottak, mivel csak ideiglenes feljegyzéseknek tekintették őket, a palotákat elpusztító tűz égte ki, és így maradtak meg az évezredek során (a végleges, irattárba szánt dokumentumokat a feltételezések szerint valamilyen éghető anyagra, például papiruszra vagy pergamenre írhatták). Ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag csak a paloták pusztulását közvetlenül megelőző időben keletkezett táblák maradtak fenn, márpedig a tűzvészt és így a táblák keletkezését a régészet kronológiailag viszonylag jól el tudja helyezni.

A görög szárazföldről származó lineáris B táblák közül a legtöbb Pylosban került napvilágra. Ezek a többihez viszonyítva késői dokumentumok, többségüket a Kr. e. 12. század elejére (1190 körülre) datálják. Létezik emellett négy olyan pylosi tábla, amely egy korábbi pusztulási rétegből származik, de ezek sem korábbiak, mint a Kr. e. 13. század eleje. A peloponnésosi félsziget más fontos központjainak (Mykéné, Thébai, Tiryns) táblái valamivel korábban keletkeztek, mint a pylosiak többsége, ezeket általában a Kr. e. 13. század második felére teszik. A görög szárazföldről ismeretes még két ennél is régebbi lineáris B dokumentum. A MY Ui 2 jelzetű tábla a mykénéi palotaközpont egy raktárépületéből került elő, ezt a Kr. e. 14. század közepére szokás datálni. Az IK X 1 táblatöredék pedig, amelyet hat évvel ezelőtt találtak meg a régészek a Pyloshoz közeli Iklainában, az általánosan elfogadott keltezés szerint Kr. e. 1400 körülről származik.² A Kréta szigetén található knóssosi palotából származó dokumentumok nagy része a palota végső pusztulásakor, nagyjából a Kr. e. 14. század közepén keletkezett és égett ki a tűzben. A knóssosi táblák egy része azonban krono-

lógiai szempontból külön csoportot alkot: ezek az ún. *Room of the Chariot Tablets* nevű helyiségben talált dokumentumok, amelyek harci kocsikkal foglalkoznak, és amelyeket újabban általában a Kr. e. 15. század végére szoktak datálni. Mindez azt jelenti, hogy legkorábbi görög nyelvemlékeink a Kr. e. 15. század végéről valók,³ tehát a görögök Hellászba történő bevándorlását ennél korábbi időpontra kell helyeznünk.

Azt is gyakorlatilag biztosra vehetjük, hogy a legkorábbi fennmaradt lineáris B táblák nem a ténylegesen legkorábban keletkezett táblák voltak, hiszen korábban is készülhettek – és nyilvánvalóan készültek is – már ilyen dokumentumok. A lineáris B írás megalkotása tehát korábbra tehető, mint a legrégebbi táblák a knóssosi palotából. Ez a körülmény, mivel a lineáris B írást speciálisan a görög nyelv számára alkották meg a korábbi lineáris A írásból, egyszersmind a legrégebbi fennmaradt knóssosi táblák koránál (Kr. e. 15. század vége) jóval korábbi – persze kronológiailag pontosan meg nem határozható – görög jelenlétet feltételez az Égeikum területén. M. Lejeune egy figyelemre méltó nyelv- és írástörténeti érvet is felhozott erre vonatkozólag.⁴

A lineáris B írás, ahogy már említettem, a lineáris A írás adaptációja a görög nyelvre. Mivel a lineáris A a görögtől teljesen eltérő és minden bizonnyal nem indoeurópai nyelv lejegyzésére szolgált, a belőle létrehozott lineáris B írás nem teljesen alkalmas a görög nyelv pontos rögzítésére, ugyanis a görögnek számos olyan fonológiai, illetve fonotaktikai tulajdonsága van, amelyet ez az írás nem tud visszaadni (például a magánhangzó-hosszúság fonológiailag distinktív szerepe, a zárhangok háromféle képzési módja stb.). Úgy tűnik, ez a probléma mégsem volt akkora, hogy a lineáris B írás ne felelt volna meg több évszázadon keresztül arra a célra, amelyre megalkották: jelen tudásunk szerint kizárólag az egyes palotaközpontok őrök ad-minisztrációjának eszközéül szolgált.

A lineáris B szótagírás – a logogramok, szám- és mértékegységjelek mellett – mintegy kilencven szótagjelet, szillabogramot használ, amelyek általában V vagy CV értékűek. Van azonban a szótagjeleknek egy kisebb csoportja, amelyet komplex jeleknek szoktak nevezni, és amelyek CCV értékűek. Ezekben a szekvenciákban a második mássalhangzó a [j] vagy a [w] félhangzó: lásd például a *nwa* [nwa], a *ta₂* [tja], a *dwo* [dwo] vagy a *ra₂* [rja] szillabogramot. Ez alól a szabály alól egyetlen komplex szótagjel jelent kivételt, mégpedig a 62-es sorszámú *pte* [pte], amely már a knóssosi harcikösi-táblákon is előfordul, és amelyben mindkét mássalhangzó a zárhangok közé tartozik.⁵

Számos példa bizonyítja, hogy a görög nyelv őstörténeti korszakában lejátszódott egy *[pj] > [pt] hangváltozás.⁶ Lejeune – kézenfekvő módon – azt feltételezi, hogy a lineáris B megalkotásakor a 62-es komplex szótagjelre is érvényes volt az, hogy a második mássalhangzója félhangzó (ebben az esetben a [j]),⁷ az említett hangváltozás pedig az írás létrejötté és a fennmaradt táblák kora között, az általa *proto-mycéniennek* nevezett időszakban játszódott le, és így alakult ki a szótagjel [pte] hangértéke.

Mindent egybevéve azt mondhatjuk, hogy az első görög nyelvemlékek a Kr. e. 15. század végéről valók, és ezt legalább egy „hangváltozásnyival” megelőzte a lineáris B írás megalkotása (a Kr. e. 15. század elejénél feltehetőleg nem később). Ez az időpont jelenti tehát a görög bevándorlás biztos *terminus ante quemjét*.

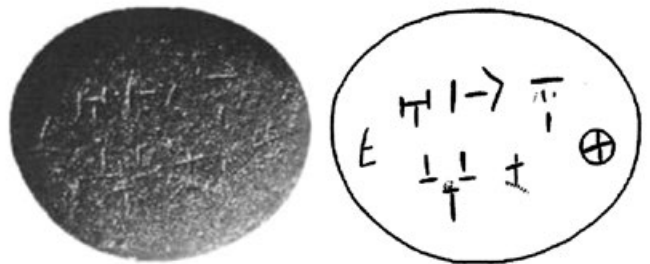
Egy figyelemre méltó lelet: a kalkaniai kavics és felirata

Ilyen körülmények között nem csoda, ha nagy visszhangot váltott ki, amikor 1994 tavaszán az ókori Olympiától mintegy 7 km-re északra fekvő Kalkania nevű település egy dombján az olympiai régészeti ephorátus égisze alatt zajló ásatáson előkerült egy látszólag jelentéktelen kvarchomokkő kavics. A kicsi (4,9 × 4,08 cm-es, 1,62 cm maximális vastagságú, 48 grammos), sötét zöldesszürkés, közepén valamivel világosabb homokszínű folyami kavics mindkét oldalára jelek vannak karcolva. Az egyik (b) oldal nagy részét a bronzkori minósi kultúra jellegzetes kultikus szimbóluma, egy *labrys*-, azaz kettősbárd-motívum foglalja el, amelynek két oldalán három-három sugárirányú vonás is található (1. kép). A bárd nyelétől jobbra és balra egy-egy, illetve a másik (a) oldalon (2. kép) további hét olyan jel szerepel, amely az égei lineáris írásokra jellemző. Mivel az összesen kilenc lineáris jel között három olyan is van, amelyik csak a lineáris B-ben van meg, a lineáris A-ból viszont hiányzik (*so*, *qo*, *jo*), biztosra vehetjük, hogy lineáris B írással írt, következésképpen görög nyelvű felirattal állunk szemben.

1. kép. A kalkaniai kavics (b) oldala

(<https://konosos.net/2016/02/23/the-decipherment-of-linear-b-ol-zh-1/>)

2. kép. A kalkaniai kavics (a) oldala

(<https://konosos.net/2016/02/23/the-decipherment-of-linear-b-ol-zh-1/>)

A lelet jelentőségét a datálása adja. Az az épület ugyanis, amelynek falában a kavicsot két körtegg között a töltőanyag részeként használták, egy Kr. e. 1650 körüli tűzvészben pusztulhatott el.⁸ Ebből az következik, hogy a kavics feliratának valamikor a Kr. e. 17. század első felében kellett keletkeznie, vagyis nagyjából két, két és fél évszázaddal a legkorábbi knóssosi (Kr. e. 15. század vége), illetve iklainai (Kr. e. 1400 körül) lineáris B dokumentumok előtt. Ezzel tehát a kalkaniai kavics

3. kép. A *jo* szillabogram szokásos formája

felirata bizonyulna a legkorábbi görög nyelvemléknek, ami azt jelentené, hogy a lineáris B írás megalkotását, illetve a görög bevándorlás *terminus ante quem*jét is időben jóval korábbra kellene visszatalnunk, mint ahogy fentebb láttuk.

Vizsgáljuk meg ezek után részletesen az OL Zh 1 jelzetű feliratot! A *labrys*-motívum két oldalán található lineáris B szillabogramok a *qa* és a *jo*. Némileg meglepő, hogy ez utóbbi orientációja éppen ellentétes a jel megszokott formájával (3. kép), de ez, bár ritka, mégsem egyedül megoldás, hasonlókat találunk ugyanis egy kengyelfüles korszó feliratán (TH Z 839; 4. kép).⁹ Az (a) oldalon a jelek két sorban helyezkednek el. A felső sor három szillabogramból áll, melyek közül az első az *a*, a második pedig a *so* egyszerűsített formája lehet.¹⁰ Az egyszerűbb formákat persze indokolni lehet azzal, hogy itt nem puha agyagba, hanem keményebb felületre kellett karcolni a jeleket. A harmadik szótagi jelnél két lehetőség is szóba jöhet: *na* és *di*, ezek ugyanis meglehetősen hasonlóak egymáshoz. A feliratot elsőként közlő kutatók (L. Godart és szerzőtársai, akikről később még lesz szó) a *na* értelmezést fogadják el.

A második sornak tekinthető részben a bal oldali jelet Godart-ék az első tudósításban nem is rajzolták át,¹¹ és bár későbbi publikációikban már szerepel a rajzokon, valamilyen oknál fogva nem tekintik a felirat részének. Ha mégis annak tekintjük (márpedig az elérhető fényképek és átrajzolások alapján magam nem látok okot arra, hogy ne ezt tegyük), akkor a *ra* szillabogram egy – ismét csak egyszerűsített – változatával állhatunk szemben. A következő jel egyértelműen a *qo*, a jobb oldalon található szillabogram pedig a *ka*, viszont a kettő között látható jellel kapcsolatban komoly kétségek merülnek fel. Az egyes közlésekben ugyanis különböző átrajzolásokat találunk (lásd 1., illetve 5. kép), és ennek megfelelően a szótagjelet vagy a *ro*, vagy a *pa* szillabogramként interpretálhatjuk. A bárdot tartalmazó (b) oldal szótagjeleinek olvasata tehát: *qa jo*; az (a) oldalé: 1. sor a *so na/di*, 2. sor (*ra*) *qo ro/pa ka* (6. kép).

Az (a) oldal 1. sorában Godart-ék határozottan *na*-t olvasnak, ugyanis így olyan szótagjelhármast kapunk, amely máshol is előfordul a lineáris B korpuszban, mégpedig a különféle kézművesekkel foglalkozó PY An 129-es tábla 6. sorában:

ka-nu-ta-jo a-so-na VIR 1. Sajnos az *a-so-na* szó jelentése nem ismert, csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a szó arra a személyre vonatkozik, akinek a neve *ka-nu-ta-jo*-ként szerepel a táblán ugyanabban a sorban. Vannak, akik valamilyen foglalkozásnévre gondolnak: felvetődött például a 'kovács' jelentés annak fényében, hogy ugyanazon a táblán valamivel lejjebb a *ka-ke-u-si* szót is megtaláljuk, ami a *k^halkeus* ('bronzműves, kovács') szó többes szám dativusi alakja. Mások azt gondolják, hogy egy toponímról lehet szó, tekintve, hogy ugyanolyan szintaktikai pozícióban áll, mint a táblán két sorral feljebb a *pu-ro-jo* szó, amely Pylos nevének genitivusi alakja.¹²

Amint fentebb már említettem, Godart és szerzőtársai figyelmen kívül hagyják az (a) oldal 2. sorának első szótagjelét (*ra*), a maradék három jel közül a középsőnek pedig *ro* olvasatot tulajdonítanak (*qo ro ka*). A szótagjelek elhelyezkedéséből azt a következtetést vonják le, hogy ezt a sort jobbról balra kell olvasni,¹³ vagyis a 2. sorban a *ka-ro-qo* szóval találkozunk. Ez a szó több lineáris B feliratról is ismert (KN Sc 257.1; KN Xd 7634; MY Au 657.4; PY Vn 865.5; továbbá *ka-ro-qo* KN X 1047.1), és az ortográfiai szabályok szerint¹⁴ *k^harok^ws* vagy *k^harok^wos* hangalakot tulajdoníthatunk neki. Mindkét változat ismert az alfabetikus görög korszakból is, ugyanis a labioveláris zárhang sajátos fejlődését¹⁵ figyelembe véve a *χαροϋ* (melléknévként 'ragyogó szemű'), illetve *χαροπος* ('vad,

bősz; ragyogó; sárgásbarna') szavak előzményét láthatjuk bennük,¹⁶ melyeknek ráadásul kifogástalan görög etimológiájuk van.¹⁷

Ezek a szavak a Kr. e. 1. évezredben személynévként is jól ismertek: Homérosnál *Χάροϋ* (*Ilias* XI. 426) és *Χάροπος* (*Ilias* II. 672) is szerepel, de feliratokon is számos alkalommal adatolt a két változat.¹⁸ Ráadásul magából Élisből, Olympia környékéről is ismert a név, ugyanis előfordul egy bronztáblán, amely Olympiától 6 km-re délre Athéné egyik templomából került elő, és amelyet a Kr. e. 399–369 körüli időkre kelteznek.¹⁹ A szót a kafkániai feliraton is nyilvánvalóan személynévként kell felfognunk.

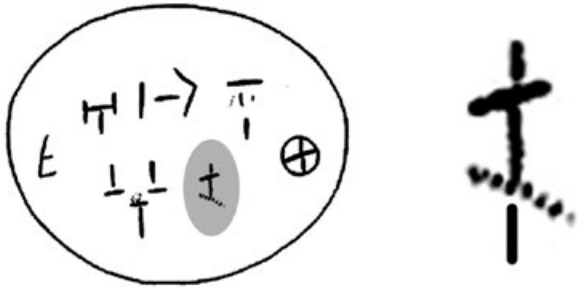
Mivel a (b) oldalon található két jel (*qa* és *jo*) a lineáris B dokumentumokban máshol nem fordul elő együtt, az első publikációk eldöntetlenül hagyták az értelmezés kérdését. Ötleként felvetődött, hogy esetleg személynév, istennév vagy valamilyen kultikus-rituális terminus lehet. Később Godart a *jo* fentebb említett fordított orientációjára való tekintettel azt vetette fel, hogy ezt a két szillabogramot is jobbról balra kell olvasni (azaz: *jo qa*), majd ezt egy

két szóból álló vonatkozó mellékmondatként interpretálta: *jos g^wā*, amely az alfabetikus *ὄς βᾶ* (augmentálatlan aoristos az attikai *ἔβη* helyett) megfelelője lenne, vagyis 'aki jött'. Ennek megfelelően az egész felirat nagyjából a következő értelmet kapná: „a kovács (?), K^harok^w(o)s, aki jött”.²⁰ A *labrys*-motívum melletti sugárirányú rovátkák szerepét a felirat publikálói maguk is különbözőképpen fogják fel: míg Godart számjeleként interpretálja őket, addig Arapogianni pusztá dekorációnak tartja a vonalkákat.²¹

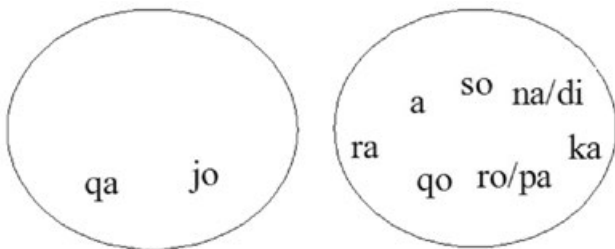
Ahogy az eddigiekből kiderült, a kafkániai kavics felirata több olyan problémát is felvet, amelyet Godart és szerzőtár-

4. kép. A *jo* szillabogram (és egy szóelválasztó jel) a TH Z 839-es vázafeliraton (Judson 2013, 78)

5. kép. Az (a) oldal 2. sor 3. szótagjelének másik ábrázolása (pl. Arapogianni–Rambach–Godart 1999, 40)

6. kép. A kavics két oldalán található szillabogramok átírása

sai is elismernek. Mivel azonban úgy tűnik, hogy a felirat két olyan szillabogramcsoportot (*a-so-na* és *ka-ro-qa*) is tartalmaz, amely más lineáris B dokumentumokból is ismert, ráadásul az egyiküknek (*ka-ro-qa*) görög etimológiája van, ezek a problémák eltörpülni látszanak a felirat jelentősége mellett, ti. hogy benne – Godart-ék szerint – a legrégebb görög nyelvemléket láthatjuk.

Gyanúk és kételyek

Van azonban egy sor olyan furcsaság is, amelyet az első publikációk – akár tudatosan, akár nem – figyelmen kívül hagytak. Ha ezeket sorra vesszük, egyre nagyobb gyanú támad bennünk a felirattal kapcsolatban...

Először is, a (b) oldalt uraló *labrys*-ábrázolás aránytalanul nagy ahhoz, hogy logogramként fogjuk fel, de puszta dekorációnak se nagyon tekinthetjük, hiszen a lineáris B dokumentumokban semmiféle hasonló motívumnak nem ismerjük ilyen szerepű használatát. A teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy létezik egy hasonló logogram (*232-es számmal) a lineáris B-ben, amelyet egyesek *labrys*-ként fognak fel, de az nem teljesen szimmetrikus, arányai és orientációja is más, mint a kalfániai kavics ábrázolásáé, ráadásul a PY Ta 716-os táblán

(7. kép) minden valószínűség szerint a megfelelő szó is szerepel mellette: ez azonban nem a *labrys*, hanem a *wa-o* szó.²²

Gyanús a (b) oldal hat rovátkája is. Igaz ugyan, hogy a számjelek közül az egyesek és a tízesek jelölésére a lineáris B-ben rövid vonalkák szolgálnak, de ezek sosem ferdek vagy sugárirányúak: az egyeseket szigorúan függőleges, a tízeseket vízszintes vonalkák jelölik, amelyek párhuzamosak és mindig csoportosítva vannak (8. kép). Ezért a kavics rovátkái inkább egyszerű dekorációnak látszanak, ahogy Godart-ral szemben például Arapogianni is gondolja, de erre szintén nincs valódi párhuzamunk. Például az Iraklioni Régészeti Múzeumban őrzött „agyagtáska” (Kr. u. 1450–1200; Psira szigete, Kelet-Kréta) díszítésén a *labrys*-motívumok mellett pontok sora található, nem vonalkák (9. kép).

Ennél is komolyabb problémák vannak a felirat szöveges részével és az egyes szillabogramokkal. A (b) oldal két szótagjelét, mint fentebb láttuk, Godart vonatkozó mellékmondatként értelmezi (*jos g^wā*, ‘aki jött’), ez azonban ellentmond egy ortográfiai jellegzetességnek. A lineáris B-ben ugyanis világosan megfigyelhető egy olyan törekvés, hogy az önálló szavak legalább két szillabogramból álljanak. A simulószavakat, vagyis az enklitikumokat és proklitikumokat ezért például a rákövetkező, illetve megelőző szóval egybeírják. Máshol az írások egy plusz V értékű szótagjelet alkalmaznak, vagyis egyfajta *plene* írásmóddal kerülnek el az egy szótagjeles írásmódot. Így például a *g^wōs* szó (plur. acc. ‘szarvasmarhák’; vö. dór βῶς) írásmódja *qo-o* (PY Cn 3.2), noha a *qo* szótagjel önmagában is hordozhatná ezt a hangértéket.²³ Ez azt jelenti, hogy a *g^wā* igealak írásképe minden bizonnyal *qa-a* lenne a lineáris B-ben, nem pedig *qa*.

Említsük meg ezen a ponton a (b) oldal szótagjeleinek két másik értelmezését is. A *labrys* szimbólum jelenléte miatt Hor-

7. kép. A PY Ta 716-os tábla ábrázolása a *232-es logogrammal (<https://konosos.net/2014/11/07/the-decipherment-of-linear-b-py-ta-716/>)

8. kép. Számok jelölése a KN Co 903-as táblán (<http://u.cs.biu.ac.il/~reznikov/Crete08/LinearB.jpg>)

9. kép. „Agyagtáska” labrys-motívummal és pontokból álló díszítéssel

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AMI_-_Tasche_Nachpalastzeit.jpg)

váth A. a feliratnak vallási-rituális értelmezést tulajdonít, és a balról jobbra olvasott *qa-jo* szótagjelpárban a későbbi Παιών istennév Παιών változatát véli felfedezni. Feltételezése szerint a felirat egy K^harops nevű személy Paión istennek szóló, hat labrysból álló felajánlását dokumentálja.²⁴ Ez az interpretáció azonban kizárható, hiszen az istennév mykénéi formája a *pa-ja-wo-ne* KN V 52.2 dativusi forma tanúsága szerint biztosan nem tartalmazott szókezdő labioveláriszt, ráadásul a későbbi Παιών-nal ellentétben összevonást sem mutatott a szó belsejében. T. Palaima egy ötlete szerint a *qa-jo* szó akár a későbbi βαίος (‘kicsi’) melléknév előzménye is lehet (ekkor a régészetileg jól adatolt miniatűr kettős bárdokról lenne szó).²⁵ Ez a javaslat hangtanilag egyébként kifogástalan, hiszen a szó etimológiája ismeretlen, a kezdő labiális pedig elméletileg akár labiovelárisra is visszamehet (βαίος < *g^wajjo-).

Súlyos problémát jelent Godart feliratértelmezésében, hogy szerinte az (a) oldal második sorát (*ka-ro-qa*), illetve a (b) oldalt (*jo qa*) jobbról balra kellene olvasni. Az (a) oldalnál ez az olvasási irány fordított vagy váltakozó, azaz *bustrophédon* írásmódot jelentene (vagyis 1. sor balról jobbra, 2. sor jobbról balra). Ez a feltételezés azonban teljes mértékben ellentmond a lineáris B gyakorlatának, ugyanis a lineáris B-ben konzisztens balról jobbra történő írásmód érvényesül. Emiatt a kafkianiai kavicsal kapcsolatban egyesek azt gondolják, hogy egy nagyon ősi, még a lineáris A bizonyos tulajdonságait használó

felirattal állunk szemben.²⁶ Ezt támogatná az, hogy van néhány lineáris A felirat, amelyen – a szabályos balról jobbra írásmóddal szemben – a *bustrophédon* írásirány jelenik meg. Ezeknél a lineáris A feliratoknál azonban mindig úgy látszik, hogy a felirathordozó tárgy alakja, kontúrja határozza meg az írás irányát, vagyis nem tudatos, szándékos írnoki megoldásról van szó.²⁷ Hasonló okot a kafkianiai kavicsra nem találunk.

Úgy látszik, az egyetlen ok, ami miatt Godart-ék a lineáris B-ben példa nélküli jobbról balra való írásmódot feltételeznek, az, hogy ilyen módon az (a) oldal második sorában egy ismert görög személynevet kapnánk (*ka-ro-qa*). Természetesen ha a középső szillabogramot *pa*-ként olvassuk (ennek lehetőségét lásd fentebb), akkor ez a szempont is elesik. Módszertanilag mindenképpen az lenne a helyes, ha itt sem feltételeznénk indokolatlanul fordított írásirányt, és a három szótagjelből álló csoportot – feltéve, hogy tényleg így alkotnak egységet – *qa-ro-ka*-ként vagy esetleg *qa-pa-ka*-ként olvasnánk.

További problémák merülnek fel a felirattal kapcsolatban a paleográfiai-írástörténeti oldalon. Annyi bizonyos, hogy lineáris B felirattal állunk szemben, hiszen, ahogy fentebb már említettem, a kavicsra található szillabogramok közül három nem fordul elő a lineáris A-ban. A lineáris B feliratok paleográfiai vizsgálata meglehetősen jó eredményeket tud felmutatni. A szótagjelek formai jellegzetességei, az egyes feliratok duk-tusa alapján írnokok, írnoki csoportok, írnoki stílusok tárthatók fel, amiből többek között az írnoki adminisztráció működésével kapcsolatban is bizonyos következtetéseket lehet levonni.²⁸

Megfigyelhető az is, hogy a szótagjelek az idők során némileg egyszerűsödnek, de alapvető elemeik, formájuk megmarad a fennmaradt dokumentumok által lefedett évszázadok alatt. Nem alakulnak ki az agyagba karcolásra alkalmasabb, praktikusabb formák, ami szintén azt a feltevést támogatja, hogy az agyagtáblára írt feliratok eredetileg ideiglenes jegyzetek voltak, és az archívumokban valamilyen éghető anyagra, papiruszra vagy pergamenre írva őrizték meg a végleges dokumentumokat.²⁹

A kafkianiai kavics paleográfiai vizsgálata meglepő eredményekkel jár.³⁰ Bizonyos szillabogramok (*a*, *so*, *qa*) ugyanis a pylosi első írnok (H1), illetve a vele rokon harmadik írnok (H3) írásmódjára emlékeztetnek, viszont a *na* szótagjel (ha tényleg így kell olvasnunk) eltér a pylosi gyakorlattól, ugyanis Pylosban ezt mindig két vízszintes vonalkával írják az írnokok. Az egy vízszintessel történő írásmód nagyon ritka, és a fennmaradt dokumentumokban csak a knóssosi H116-os írnok alkalmazza. Ugyanakkor a kis függőleges vonalkák szempontjából a pylosi H21 és H43 tűnik a legjobb párhuzamnak (10. kép).

C. Skelton nemrégiben arra tett kísérletet, hogy a filogenetikus rendszertan módszerét alkalmazva a lineáris B írás fejlődését felvázolja.³¹ Vizsgálatának eredményét evolúciós családfán ábrázolja.³² Bár Skelton maga is elismeri, hogy a módszer hordoz magában hibalehetőségeket, a fejlődés lényeges momentumai világosan látszanak: a kafkianiai kavics feliratának lineáris B írása a családfa mindkét verziójában az egyik legkésőbbi elágazást jelenti (a pylosi írnokok első és második osztálya között). Ha a feliratot – Godart-féle keltezésének (Kr. e. 1700–1650 között) megfelelően – a lineáris A és a lineáris B közé helyezük a családfán, akkor sokkal rosszabb családfát kapunk, mint az optimális fa két Skelton-féle változata (egyik változatát lásd a 11. képen). A lineáris B írás történetének a

KN 116	KN 117	KN 118	KN 120	KN 134	KN 141
KN n.i.	KN n.i.	PY 1	PY 14	PY 15	PY 21
PY 43	PY 2-22	PY 24/5	PY other	MY 51	MY 57

10. kép. A *na* szótagjel néhány változata, köztük a knössosi 116-os írnok által használt forma egy vízszintes vonással (Palaima 2011, 119, Fig. 12.49 részlete)

12. kép. A bernstorfi borostyánkő pecsételő lineáris B felirata (BE Zg 2)

(<http://www.archaeology.wiki/blog/2013/12/12/linear-b-in-bavaria/>)

filogenetikus rendszertan módszereivel történő analízise tehát határozottan ellentmond az OL Zh 1 korai keltezésének.

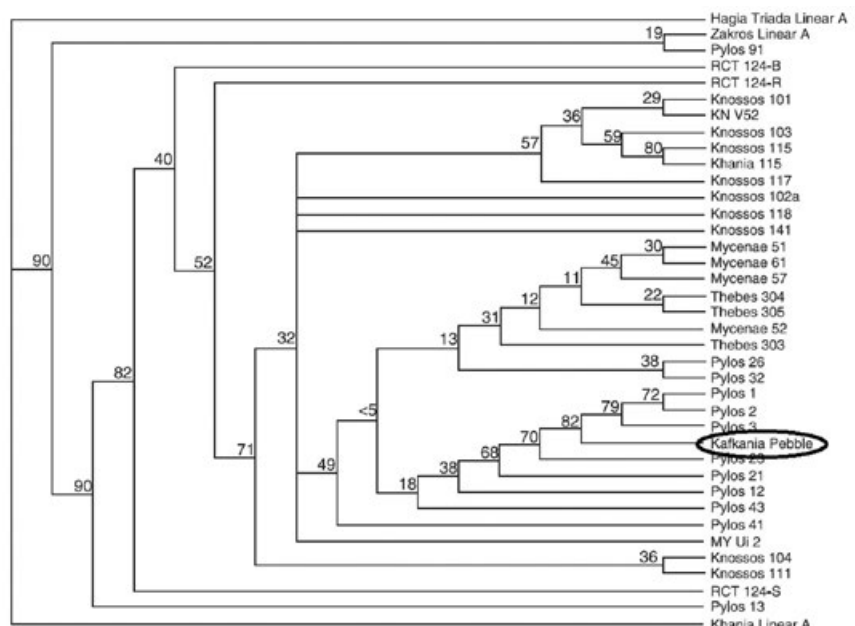
Szintén szokatlan a felirathordozó: a kavics. A lineáris B írással írt feliratokat ugyanis szinte mindig agyagba karcolva írták. A különféle lelőhelyekről előkerült mintegy 6000 agyagtábla mellett meg kell említeni a kisebb, csak néhány szillabogramot tartalmazó agyagcsomókat és agyaglapocskákat, amelyeket a palotaközpontok adminisztrációja plombaként, címkeként, etikettként alkalmazott.³³ Ismerünk körülbelül 180 vázafeliratot is, amelyeket ecsettel festettek a felirathordozó kerámiaedényre, elsősorban a jellegzetes kengyelfüles korsókra.³⁴ Létezik továbbá néhány egyedi felirathordozó, amelyeknek felirata – a vázafeliratokkal együtt – a Z-sorozatban kapott helyet.³⁵ Ezek között található a phókisi Medeónból előkerült csontból készült pecsételő (MED Zg 1; Kr. e. 1300 körül)³⁶ és a Diminiben talált, kőből készült mérleg súly, amelyet egy Kr. e. 1200 körül elpusztult megaron maradványai között találtak meg.³⁷

A legérdekesebb felirathordozó, amelyen eddig lineáris B szótagjeleket találtak, kétségtelenül az a két borostyánkő (Baltikumból származó szukcinit), amelyek a bajorországi (!) Bernstorfban egy Kr. e. 1350–1320 körül elpusztult bronzkori lelőhelyen kerültek elő.³⁸ Az egyik borostyánkőn egy szakállas férfiarca, illetve a másik oldalon néhány meglehetősen zavaros lineáris B jel látható (BE Zg 1), a másikon pedig minden bizonnyal a *to-nwa-ti* szótagjeleket fedezhetjük fel,³⁹ amelyek pecsétlenyomatoként a *ti-nwa-to* szót adják (BE Zg 2; 12. kép).⁴⁰ Összességében azt mondhatjuk, hogy a kafkianiai kavics, az OL Zh 1 felirathordozója teljesen egyedi, más hasonló kő- vagy kavicsfeliratot nem ismerünk, legközelebbi, de még mindig meglehetősen távoli párhuzama a diminii kő mérleg súly.⁴¹

Rambo Hellászban

Láthattuk, hogy a kafkianiai kavics és felirata Godart-ék féle interpretációja ikonográfiai, paleográfiai és filológiai szempontból egyaránt számos problémával terhes. Mindezek miatt feltételezett keltezése (Kr. e. 17. század első fele) is súlyos kértelyekre adhat okot. Nem csoda hát, ha már rögtön a felirat publikálása után az a vélemény alakult ki, hogy valójában egy modern hamisítvánnyal állunk szemben. Ezt a mykéológusok körében keringő magánvéleményt az amerikai T. Palaima fogalmazta meg nyíltan *OL Zh 1: Quousque tandem?* című, 2006-ban megjelent tanulmányában.⁴²

Ahogy fentebb már említettem, az 1994-es kafkianiai ásatás az olympiai régészeti felügyelőség égisze alatt zajlott, mégpedig egy görög–osztrák régészpár, Xeni Arapogianni és Jörg Rambach vezetésével. Az ásatás eredményeit bemutató 2002-es összefoglaló kötetet és a felirattal foglalkozó többi

11. kép. A lineáris B filogenetikus családfája (Skelton 2008, 169, Figure 4)

korábbi cikket Arapogianni és Rambach a belga származású olasz epigráfus-mykénológussal, Louis Godart-ral együtt publikálták.

Palaimától tudjuk, hogy az egyik elterjedt vélekedés szerint a kavics feliratán található *a-so-na* szó valójában nem más, mint a régészházaspár fia, Jason (Iasonas) nevének a visszaidése. Hasonló módon értelmezik egyesek az (a) oldalon található további szavakat. Ha ugyanis a bal oldalon található jelet a felirathoz tartozó *ra* szótagjelként fogjuk fel, akkor a *ra-qa* szóban Iasonas Rambach becenevének, a Rambónak virtuális mykénéi formáját (*Ramg^wō*) láthatjuk.⁴³ Mint fentebb láttuk, a második sor egyik szótagjelének olvasata vitatott: Godart-ék publikációikban *ro*-nak fogják fel, de nem zárható ki a *pa* hangérték sem. Ha ez utóbbit vesszük figyelembe, akkor Palaima szerint egy újabb tulajdonnevet is kiolvashatunk a kavicson: a *ra* szótagjellel együtt ugyanis a *ra-pa-ka* szó a Rambach vezetéknev „mykénéi” *Rambak^h* változata lenne.⁴⁴ Palaima ezek után azt sem tartja kizártnak, hogy a (b) oldalon jobbról balra haladva⁴⁵ *jo-qa-t* kell olvasnunk, amely nem teljesen sikeres visszaadása lenne a Jörg keresztnévnek (*Jorg^w?*).

Palaimának van egy másik feltételezése is a *pa-ka* és a – megszokott irányban olvasott – *qa-jo* szavakkal kapcsolatban. Minthogy a kavicsot 1994 áprilisában a nagyhét során találták meg, ezért arra gondol, hogy a két szó a húsvét (Πάσχα) és a virágvasárnap ([Κυριακή των] Βαΐων) újjörög nevét hivatott visszaadni, az utóbbi esetben a β helyett ismét csak labiovelárist írva. A hamisítást feltételezők nagy jelentőséget tulajdonítanak a pontos dátumnak is, hiszen az ásatási beszámolók szerint a kavicsot egészen pontosan 1994. április 1-jén (ez abban az évben nagypéntekre esett), azaz a bolondok napján találták meg, amelynek hagyománya Görögországban is él.⁴⁶ A szkeptikusok szerint ez a dátum eleve gyanússá teszi az állítólagos legrégebbi görög nyelvemléket, amely Palaima szerint eredetileg nem volt más, mint egy iskolás fiú, Iasonas Rambach lineáris B írásgyakorlata, melyet később egy ártalmatlannak szánt csinytevésre használt fel.

Ha nem feltételezünk szülői segédletet a felirat elkészítéséhez, akkor felvetődik a kérdés: vajon honnan volt ismerete egy iskoláskorú gyereknek a lineáris B írásról és a mykénéi görög nyelv bizonyos hangtani jellegzetességeiről? Palaima cikkében számba veszi azokat a lineáris B-vel foglalkozó könyveket és kiadványokat, amelyek az 1990-es évek elején Görögországban ismertek voltak, tartalmaztak lineáris B szótagjelképtáblázatot, és ezért a felirat készítéséhez mintául szolgálhattak. A szillabogramok formája alapján elsősorban három potenciális forrás jön számításba. Az egyik J. Chadwick 1958-as klasszikusa a lineáris B megfejtéséről (*The Decipherment of Linear B*. Cambridge), amelynek görög fordítása már 1962-ben megjelent (Γραμμική Β: Η Πρώτη Ελληνική Γραφή. Athén),⁴⁷ de a 90-es évek elején is népszerű lehetett. Az ásatás idejéhez közelebb, 1992-ben adták ki görög fordításban (Γραμμική Β και Συγγενικές Γραφές. Athén) Chadwick egy másik, témába vágó kötetét is, amelynek eredetije 1987-ben látott napvilágot (*Linear B and Related Scripts*. London).

A harmadik lehetséges minta egy görög kiadvány. Első alkalommal, 1985-ben Athén nyerte el az Európai Unió által odaítélt „Európa kulturális fővárosa” címet. Ehhez kapcsolódóan szerte Görögországban különféle kiállítások és más események zajlottak éveken keresztül. A görög Kulturális Minisz-

térium oktatási programokkal foglalkozó központja 1990-ben az egyik utazó kiállításhoz egy kiállítási katalógust is készített *Η Γέννηση της Γραφής* (*Az írás születése*) címmel, amelyben szintén megtalálható volt a lineáris B szótagjelek táblázata. A kiállításhoz országsszerte speciális workshopok is kapcsolódtak, amelyeken a görög gyerekeknek alkalmuk nyílt arra, hogy a különféle írásokkal, így a lineáris B írással is megismerkedjenek.

Ha a felirat modern kori „írnoka” valóban e kiadványok egyikéből dolgozott és nézte ki a szillabogramokat, akkor egyszerűsített bizonyos szótagjelek egyszerűbb formájára is magyarázatot kapunk: ezek a táblázatok⁴⁸ ugyanis általában az egyszerűbb, stilizáltabb, a pylosi H1 írnok stílusához hasonló formában tartalmazzák az egyes szillabogramokat.

A szakirodalmat áttekintve azt tapasztaljuk, hogy a mykénológusok többsége osztja Palaima véleményét, és a káfkániai lineáris B feliratot modern kori hamisítványnak tartja.⁴⁹ Ha viszont a felirat modern kori hamisítvány – bár ebben teljességgel csak akkor lehetnénk bizonyosak, ha a hamisító részletes beismerő vallomást tenne –, akkor legkorábbi lineáris B dokumentumaink továbbra is a krétai Knössös palotájának harcikocsi-táblái, amelyek minden valószínűség szerint a Kr. e. 15. század végén keletkeztek. Ennek tükrében kell tehát felvázolnunk a lineáris B kialakulását és történetét. Bár vannak ellentétes vélemények, a knössosi táblák régisége inkább azt a felfogást támogatja, hogy a lineáris B írás megalkotása Krétán történt, és onnan jutott el az írás a görög szárazföldre. Mivel a lineáris B használata a palotai adminisztrációhoz kötődik, erre a fordulatra, a görög nyelv lejegyzésére szolgáló írás létrehozására akkor lehetett szükség, amikor a mykénéi civilizáció fejlődése olyan fokot ért el, hogy írásbeliség nélkül az adminisztráció feladatait már nem lehetett ellátni. Ezt a fejlődési stádiumot a Kr. e. 1600-tól (vagyis az ún. késő helladikus I korszaktól) kezdődő időszakban lehet régészetileg megragadni, ami azt jelenti, hogy a lineáris B megalkotása sem történhetett meg a középső helladikus korszakban, amelyre (középső helladikus III) az OL Zh 1 feliratot Godart és szerzőtársai kelteztek.

Az utolsó szó?

A mykénológusok körében elterjedt és elsősorban Palaima által megfogalmazott hamisításelmélettel szemben azonban 2010-ben L. Godart két másik szerzővel (a fentebb már említett X. Arapogiannival és Y. Maniatisszal) együtt egy újabb – némi személyeskedéstől sem mentes⁵⁰ – tanulmányt publikált, amelyben végérvényesen (lásd a címben: „*le mot de la fin*”) tisztázni próbálja azokat a félreértéseket és vádakokat, amelyek a kérdésben felmerültek. Egy lábjegyzetben kitér arra, hogy a kritikusok többek között a megtalálás dátumának (1994. április 1., bolondok napja) emlegetésével próbálták hitelteleníteni a leletet. Godart megjegyzi, hogy az első publikációban tévesen adta meg az időpontot, ugyanis a kavicsot valójában március 1-jén találták meg az ásatáson. Részletesen kitér a megtalálás körülményeire is, hiszen sokan azt is furcsállták, hogy egy ennyire jelentéktelen kavicsot a régészek miért nem dobtak egyszerűen félre, és miért tisztították meg annyira, hogy a lineáris B felirat láthatóvá vált rajta. Ennek oka Godart szerint az, hogy pár perccel korábban a munkások egy másik kavicsot találtak,

amely – feltehetőleg valamilyen felfüggesztés céljából – át volt fúrva, és amikor ez a kezükbe akadt, meg akarták vizsgálni, olyan-e, mint az előző, és ekkor fedezték fel rajta a lineáris B jeleket.

Azért, hogy a felirat eredetiségével kapcsolatos további kétségeket is eloszlassa, Godart úgy döntött, hogy mikroszkópos vizsgálatnak veti alá a kavicsot. Ennek érdekében 2009 áprilisában felvette a kapcsolatot Y. Maniatisszal, a 2010-es tanulmány későbbi társszerzőjével, aki az athéni Dimokritos Nemzeti Természettudományos Kutatóközpont Anyagtudományi Intézete archeometriai laborjának a vezetője. A cikk első felében Godart részletesen közli Maniatisszal és a görög hatóságokkal folytatott levelezését, amelynek eredményeképpen – részben Antonis Samaras, akkori kulturális miniszter (későbbi miniszterelnök) közbenjárására – 2009 októberében a kavicsot az Olympiai Múzeumból rendőri kísérettel Athénba, a Dimokritos kutatóközpontba vitték. Az archeometriai laborban Maniatis több alkalommal optikai és pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálatnak vetette alá a kavicsot, amelynek eredményét 2010 áprilisában Godart-nak is megküldte. Ez a beszámoló teszi ki a 2010-es közös tanulmány második felét, amelyhez Maniatis 21 nagy felbontású fényképet is csatolt.

Maniatis mikroszkópos vizsgálatainak eredménye a következő. Először is megállapítható, hogy a kavics anyaga, a kvarchomokkő teljes mértékben megfelel Olympia környéke geológiai viszonyainak. Másrészt kiderült, hogy a feliratos jelek nem egységesek, és a kavics két oldalán a vajatok között jelentős különbség van. A (b) oldal barázdái régi, Maniatis szerint akár több évszázados bekarcolásoknak tűnnek, ugyanis szélük ugyanolyan mértékű kopást mutat, mint a kavics felülete általában véve, és a mélyedésekben földlerakódásokat is lehet találni. Az (a) oldal vajatái azonban, főleg a kavics középső részén, mélyebbek, szélesebbek és tisztábbak, mint a (b) oldalon. Maniatis szerint ennek a különbségnek több oka is lehet: elképzelhetőnek tartja például, hogy a két oldal jeleit különböző eszközökkel karcolták be: a (b) oldaléit egy finomabb, tompább hegyű tárggyal, az (a) oldaléit pedig egy vastagabb, keményebb és hegyesebb eszközzel. Azt sem zárja ki, hogy a két oldal feliratának készítése különböző időben történt, vagy esetleg két különböző személy végezte, akik ugyanazt az eszközt eltérő intenzitással nyomták rá a kavics felületére a bekarcolás során. Az (a) oldal barázdáinak tisztasága, ti. hogy a

mikroszkópos vizsgálat földlerakódásokat szinte nem is talált benne, viszont szerves rostokat igen, abból eredhet, hogy a tárgyat valamilyen textil- vagy papírkendővel törölték le. A kémiai vizsgálat az (a) oldalon a CaO mennyiségét is kisebbnek találta, mint a (b) oldalon, ami arra utal, hogy a felületet valamilyen savas folyadékkal is megtisztíthatták. Maniatis végül is afelé hajlik, hogy az (a) oldal mélyebb vajatái egy erőteljes mechanikus tisztításból származnak: mintha a barázdákat egy kemény, hegyes tárggyal kikaparták, kiszélesítették, vagyis gyakorlatilag újravesték volna. A munkások, akik a kavicsot megtalálták, különféle eszközökkel megpróbálták minél jobban láthatóvá tenni a bekarcolt jeleket, amivel sajnos sok kárt is okoztak a kavics felületén. Ez azonban Maniatis szerint nem változtatja meg azt a tényt, hogy a kavics és felirata: autentikus.

Úgy gondolom, hogy Maniatis határozott véleménye ellenére a mikroszkópos vizsgálatnak egyáltalán nem sikerült elozlatnia a kavicsal kapcsolatos kételyeket. Már eleve az a körülmény, hogy az egyik oldalon bizonyosan friss beavatkozás nyomai látszanak, bármi legyen is a valódi magyarázatuk, nem jó ajánlólevél a kavics eredetiségét hangoztatók számára. Nem világos, hogy az ásatáson dolgozó munkások, akik feltehetőleg nem először vettek részt ilyen munkában, miért estek volna neki annyira vehemensen a kavics felületének, hogy gyakorlatilag retusálták az (a) oldalon található jeleket. A Maniatis által leírt és valószínűsített forgatókönyv ugyan nem zárható ki teljes bizonyossággal, de nem is az egyetlen lehetőség a tárgy sajátosságainak a magyarázatára, hiszen egy gondos modern kori „írnok” megfelelő módszerekkel hasonló állapotot lehetett képes elérni. A bizonytalanságok részben persze a mikroszkópos analízis korlátaiból erednek, ugyanis ilyen módszerrel – ahogy azt Godart-nak írt első levelében egyébként Maniatis maga is hangsúlyozza – egyszerűen nem lehetséges a tárgy és a felirat még csak megközelítő pontosságú keltezése sem.⁵¹

Ha mindezeket és a fentebb részletesen leírt problémákat figyelembe vesszük, annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy – Godart szándéka ellenére – a kaffaniai kavics ügyében korántsem mondatott ki az utolsó szó. Nem tagadom azonban, hogy véleményem szerint az érvek sokkal inkább amellet szólnak, hogy a kavics és felirata nem eredeti.

Persze egy ilyen jellegű kérdésben ki is mondhatná ki a döntő szót? Talán Rambo Hellászból...

Jegyzetek

- 1 Triviális *terminus post quem*ként az indoeurópai alapnyelv felbomlásának idejét adhatjuk meg, amely a nyelvészeti paleontológia érvrendszerére alapozva valamikor a Kr. e. 4. évezredre tehető (lásd Adamik 2009, 32–45). Szintén *terminus post quem* meghatározására szokták felhasználni a görög szókészlet egyes elemeire alapozó ún. harcikocsi-érvet (*Streitwagenargument*; lásd legutóbb Hajnal 2005, 189–191), de ez korántsem problémamentes.
- 2 A dokumentum a híradásokban úgy szerepelt, mint a kontinentális Európa legrégebb olvasható írásos emléke (lásd pl. <http://news.nationalgeographic.com/news/2011/03/110330-oldest-writing-europe-tablet-greece-science-mycenae-greek/>; utolsó hozzáférés: 2017. 10. 15.).
- 3 A lineáris B kronológiájáról lásd többek között Risch–Hajnal 2006, 17–20; Driessen 2008.

4 Lejeune 1976.

5 A [pte] hangérték teljesen biztos, ugyanis a *pte* szótaggal bizonyos szavaknál a *pe-te* szótagjelpárral váltakozik (amelyben az első szótaggal magánhangzója nem ejtett, ún. néma magánhangzó): lásd pl. *pte-re-wa* KN Se 879.b+ és *pe-te-re-wa* KN So 894.1+, ahol mindkettő hangértéke [ptelewā] (alfab. gr. πτελέα 'szilfa').

6 Erről lásd pl. Rix 1992, 90; Sihler 1995, 194–195.

7 A lineáris B írásnak erre a tulajdonságára valószínűleg az a magyarázat, hogy az a – feltehetően nem indoeurópai – nyelv, amelynek lejegyzésére a lineáris A szolgált, a görögötől teljesen eltérő fonológiai és fonotaktikai tulajdonságokkal rendelkezett. Feltételezhetjük például, hogy e nyelvben – a göröggel ellentétben – a zárhangoknál nem a hehezességnek és a zöngéességnek volt fonológiai megkülönböztető szerepe (vö. például görög /k/ : /g/ :

- /k^h/), hanem a palatalizációnak és a labializációnak (azaz például /k/ : /k^h/ : /k^w/). Tehát a lineáris B írás CCV értékű szótagjelei, ahol a második C [j] vagy [w], végső soron a lineáris A írás nyelvnek labializált és palatalizált mássalhangzóit tükrözik (vö. Beekes 2014, 4).
- 8 Az ásatáson két egymást keresztező, mintegy 40 cm magas kőfalrészletet találtak a régészek. A belső oldal hamurétege egyértelműen utalt a tűzvész általi pusztulásra. Úgy tűnik, hogy a települést később nem lakták, ugyanis egyetlen építési fázist lehetett csak kimutatni. A leletek között a kavicson kívül még különféle kőtárgyak, köeszközök, valamint egy érdekes, nőalakot ábrázoló szobrocska szerepelt. Az utóbbinak ebből a korszakból a görög szárazföldön nincs párhuzama, hasonlóval csupán a közép-krétai Hagia Triada és Archanes lelőhelyeken találkozunk. A lelőhelyről és ásatási körülményekről lásd röviden Horváth 1996–1997, 84; Arapogianni–Rambach–Godart 1999, 40–41.
- 9 Ott azonban a jelenséget minden bizonnyal az indokolja, hogy így a szóelválasztó jel szerepét betöltő függőleges vonásnak is jutott hely (Judson 2013, 77–78).
- 10 Az *a* szótagjel ugyanis előfordul két vízszintes vonással is, a *so* jel pedig szintén mutat olyan formát, ahol több vízszintes vonás van, vagy éppen a jobb oldali elem ívelt, nem pedig szögletes, mint itt. A lineáris B írásról paleográfiai és ortográfiai szempontból lásd legújabban Palaima 2011; Melena 2014.
- 11 Egy ilyen változatot alapszik pl. Horváth 1996–1997, 85 rajza.
- 12 A mykénei szavak értelmezésével kapcsolatban mindig vö. *DMic.* megfelelő szócikkait.
- 13 *Ti*. a *qo* nem pontosan az első sor első szótagjele alatt helyezkedik el (vagyis a szöveg nincs „balra zárva”). Szerintük tehát a jeleket karcoló személy az első sor végére érve nem akarta a helyet kihasználatlanul hagyni, leírta a *ka* szótagjelet, majd onnan indulva haladt balra.
- 14 A *qo* lehet a szóvégi labioveláris *k^w* zárhang + *s* szekvencia írásbeli visszaadásának sajátos módja (vö. a *wanaks* szó *wa-na-ka* vagy az *onuks* szó *o-nu-ka* írásmódját [bár létezik *o-nu* is]), de természetesen „kiejtett” *o*-val is értelmezhető (Melena 2014, 114–115).
- 15 Az ősgörögben és a mykénei korban még többnyire meglévő labioveláris zárhangok később, a posztmykénei korban labiális, dentális vagy veláris zárhangokká alakultak a fonetikai környezet függvényében (Rix 1992, 85–88).
- 16 A χαροψ változat melléknévi jelentésben csak a Kr. u. 2. századi Oppianos *Cynegeticá*-jából (III. 114) adatolt, a χαροπος forma azonban Homérosztól kezdődően viszonylag gyakori (ld. *LSJ*: s. vv.).
- 17 Az összetétel előtagjában a χαριω ‘örül, vígan van, kedve van vmihez’ ige ősgörög **k^har* gyökét, az utótagban pedig a többek között az ὄμμα ‘szem’ főnévben vagy a ‘lát’ ige ὄπωπα perfectumában is meglévő ősgörög **ok^w* gyököt fedezhetjük föl (*GEW* II: 1063–1064; *EDG* II: 1607). A szó eredeti jelentése talán ‘mohó/sóvár tekintetű’ lehetett.
- 18 Az *LGNP* 1–5a. kötetiben az első huszonzétszer, a második tízszer fordul elő (az internetes keresőfelület adatai alapján: http://www.lgnp.ox.ac.uk/online/search_data.html; utolsó hozzáférés: 2017. 10. 15.).
- 19 Zoumbaki 2005, 374–375.
- 20 Arapogianni–Rambach–Godart 2002, 224.
- 21 Arapogianni–Rambach–Godart 2002, 225 és 64.
- 22 A *wa-o* értelmezése vitatott. Olvasata egyesek szerint *wahor*, ám az alfabetikus görög korból ilyen szót nem ismerünk. Leginkább a homérosi ἄοκ (‘kard’) szóra emlékeztet, de ez a megfelelőetés hangtörténeti szempontból sem állja meg a helyét (hiszen ἄοκ < **h₂ns-r*), és a logogram formájának is ellentmond, amely nem lehet kard, legfeljebb valamilyen balta (Melena 2014, 150).
- 23 Erről a szabályról lásd Risch–Hajnal 2006, 51–52; Melena 2014, 125.
- 24 Horváth 1996–1997, 86.
- 25 Palaima 2002–2003, 380.
- 26 Így vélekedik például Horváth 1996–1997, 88.
- 27 Palaima 2002–2003, 379–380.
- 28 Ebben a témában lásd többek között Olivier 1967; Palaima 1988; 2011.
- 29 Az ilyen típusú anyagokra való íráshoz a jelek kétségtelenül alkalmasabbnak tűnnek; lásd Risch–Hajnal 2006, 24–25.
- 30 Palaima 2002–2003, 378–381.
- 31 Skelton 2008.
- 32 Skelton a családfát két változatban rajzolja fel, amelyek között kisebb különbségek vannak, ugyanis az egyiknél bizonyos korrekciókat és súlyozásokat alkalmaz.
- 33 Az egyes típusok rövid áttekintését lásd Risch–Hajnal 2006, 9–11.
- 34 Judson 2013.
- 35 Ezek áttekintését további irodalommal lásd Risch–Hajnal 2006, 18; Janko 2015, 44–45.
- 36 A medeóni pecsételő felirata az *e-ko-ja* szótagjeleket tartalmazza, tehát lenyomatának olvasata: *ja-ko-e*, ami hapax B dokumentumokon.
- 37 Ez az *e-qe-qi* szillabogramokat tartalmazza (DIM Zh 1). Szintén Diminiből egy dekorált kylix töredéke is előkerült, amelyre lineáris B jeleket karcoltak (*ka-šja*]; DIM Z 2).
- 38 Részletes elemzést ad róluk Janko 2015.
- 39 Úgy tűnik, a *to* szótagjelet a felirat készítője – helytelenül – *pa-ra* „javította”.
- 40 Janko többek között arra is választ keres, hogy hogyan kerülhetek egy Hellásztól ennyire távol eső helyre a lineáris B feliratot tartalmazó borostyánkő tárgyak. Meggyőzően érvel amellett is, hogy *ti-nwa-to* a mykénei korban a későbbi Nyugat-Árkhádia neve volt, és bár ez a toponím más feliratról nem adatolt, a belőle képzett *ti-nwa-si-ja* szó többször is előfordul az innen származó asszonyok megnevezéseként mind pylosi, mind krétai táblákon.
- 41 Ezzel szemben lineáris A feliratból többet is ismerünk, amelyet köre, mégpedig valamilyen fogadalmi tárgyra írtak, feltehetőleg vallási-rituális cézzal. Mivel ezek a lineáris A feliratok Kréta szigetéről származnak, G. Owens (1998–1999) úgy véli, hogy a velük párhuzamba állítható karkániai kavics talán egy krétai származású írnök, esetleg pap vagy papnő felajánlása lehet, amelyet a minőségi kultúrára jellemző módon ajánlott fel Olympiában. Szerinte a felirat maga is – a három, csak a lineáris B-re jellemző szillabogram ellenére – inkább a lineáris A jellegzetességeit mutatja. Horváth A. (1996–1997) úgy vélekedik, hogy a karkániai kavics krétai import lehet egy olyan időből, amikor a lineáris A és B írás még nem különült el élesen egymástól, és párhuzamosan használták őket. Mivel azonban a felirat nyelve egyértelműen görög, ez meglátása szerint azt jelentené, hogy már ekkor, a Kr. e. 17. században görög jelenléttel és befolyással kellene számolnunk Kréta szigetén.
- 42 Palaima 2002–2003 [2006].
- 43 Figyelembe véve azt, hogy a mykéneiben még meglévő labiovelárisok később más zárhangokká alakultak át (mély magánhangzók előtt például labiálisissá; lásd fentebb), illetve azt, hogy a lineáris B nem jelöli a szótagzáró nazálisokat.
- 44 A szóvégi mássalhangzó, a hehezetes [k^h] zárhang *ka* szótagjellel történő írása szokatlan ugyan (ti. a szóvégi mássalhangzókat a lineáris B-ben általában nem jelölik), de vegyük észre azt is, hogy a görögben a mykénei korra már valószínűleg megtörtént a szóvégi zárhangok lekopása, ezért az esetleges hamisító ennek jelölésében nem követhette a lineáris B ortográfiai szabályait, hanem saját magára volt utalva.
- 45 Erre az egyedi irányváltásra utalhatna esetleg a hamisító részéről a *jo* szótagjel tükörképszerű írásmódja.
- 46 Vö. Palaima 2002–2003, 377, 10. jegyzet.

- 47 Ez a könyv magyar fordításban is olvasható (Chadwick 1980).
- 48 Az egyes kiadványok releváns jeleit felsorolja Palaima 2002–2003, 383.
- 49 Itt csak néhány jellemző értékelést idézek: „This pebble remains something of an enigma since neither its date, nor its context, nor its nature can be easily fitted into a general historical framework; hence I remain sceptical and await further discoveries” (Driessen 2008, 76; de a fejezet első változata még 2001-ben készült, vagyis nemcsak Palaima tanulmányát, hanem Godart-ék 2002-ben megjelent részletes beszámolóját is megelőzte). Ehhez kapcsolódik a Driessen tanulmányát tartalmazó kötet szerkesztőinek, Y. Duhoux-nak és A. Morpurgo Daviesnek a kiegészítő megjegyzése: „A strong case against the authenticity of the pebble was made by Palaima” (Driessen 2008, 77). J. G. Younger recenziója a Driessen tanulmányát tartalmazó kötetéről (Younger 2009) már ezt a megjegyzést tartalmazza: „near certainty that the Kafkanian pebble is a forgery”. R. Janko fentebb említett tanulmánya pedig szól az égei bronzkort érintő hírhedt hamisításokról és átverésekről, majd egy lábjegyzetben hozzátesszi: „I refer above all to the ‘late Middle Helladic’ inscribed pebble, OL Zh 1, found at Kafkanian near Olympia in Elis [...], which was discovered during the excavations of 1998 [sic!] on April Fools’ Day – a highly suspicious datum” (Janko 2015, 45, 57. jegyzet).
- 50 Palaimát például Godart nemes egyszerűséggel „álmýkénológusnak” („pseudo-mycénologue”) titulálja.
- 51 Itt szeretném megköszönni Horváth Eszternek és Tóth Zsuzsannának (ELTE BTK Régészettudományi Intézet) az archeometriai elemzéssel kapcsolatban nyújtott szíves segítségét.

Bibliográfia

- Adamik B. 2009. *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Budapest.
- Arapogianni, X. – Rambach, J. – Godart, L. 1999. „L’inscription en linéaire B de Kafkanian – Olympie (OL Zh 1)”: S. Deger-Jalkotzy – S. Hiller – O. Panagl (szerk.): *Floreat Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.–5. Mai 1995*. Bd. 1. Wien, 39–43.
- Arapojanni, X. – Rambach, J. – Godart, L. 2002. *Kavkanian. Die Ergebnisse der Ausgrabung von 1994 auf dem Hügel von Agrilitses*. Mainz.
- Beekes, R. S. P. 2014. *Pre-Greek. Phonology, Morphology, Lexicon*. Leiden.
- Chadwick, J. 1980. *A lineáris B megfejtése*. Budapest.
- DMic. = Aura Jorro, F. 1999. *Diccionario micénico*. Vol. 1–2. Primera reimpression. Madrid.
- Driessen, J. 2008. „Chronology of the Linear B Texts”: Y. Duhoux – A. Morpurgo Davies (szerk.): *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*. Vol. 1. Louvain-la-Neuve – Dudley, MA, 69–79.
- EDG = Beekes, R. 2009. *Etymological Dictionary of Greek*. Vol. 1–2. Leiden–Boston.
- GEW = Frisk, H. 1960–1972. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1–3. Heidelberg.
- Hajnal, I. 2005. „Das Frühgriechische zwischen Balkan und Ägäis – Einheit oder Vielfalt?”: G. Meiser – O. Hackstein (szerk.): *Sprachkontakt und Sprachwandel. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 17.–23. September 2000, Halle an der Saale*. Wiesbaden, 185–214.
- Horváth A. 1996–1997. „Mycenaea”: *Acta Antiqua Acad. Scient. Hung.* 37, 79–88.
- Janko, R. 2015. „Amber Inscribed in Linear B from Bernstorf in Bavaria. New Light on the Mycenaean Kingdom of Pylos”: *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 80, 39–64.
- Judson, A. P. 2013. „The Linear B Inscribed Stirrup Jars”: *Kadmos* 52, 69–110.
- Lejeune, M. 1976. „Pré-mycénien et proto-mycénien”: *Bulletin de la Société de Linguistique* 71, 193–206.
- LGPN = Fraser, P. M. et al. (szerk.) 1987–2014. *A Lexicon of Greek Personal Names*. Vol. 1–5. Oxford (www.lgpn.ox.ac.uk; utolsó hozzáférés: 2017. 10. 16.).
- LSJ = Liddell, H. G. – Scott, R. 1996. *A Greek–English Lexicon*. Rev. by Sir H. S. Jones – R. McKenzie. With a revised supplement. Oxford.
- Melena, J. L. 2014. „Mycenaean Writing”: Y. Duhoux – A. Morpurgo Davies (szerk.): *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*. Vol. 3. Louvain-la-Neuve – Walpole, MA, 1–186.
- Olivier, J.-P. 1967. *Les scribes de Cnossos. Essai de classement des archives d’un palais mycénien*. Roma.
- Owens, G. 1998–1999. „A Linear Inscription from Olympia: Minoan and/or Mycenaean?”: *Talanta* 30–31, 143–146.
- Palaima, T. G. 1988. *The Scribes of Pylos*. Roma.
- Palaima, T. G. 2002–2003 [2006]. „OL Zh 1: *Quousque tandem?*”: *Minos* 37–38, 373–385.
- Palaima, T. G. 2011. „Scribes, Scribal Hands and Palaeography”: Y. Duhoux – A. Morpurgo Davies (szerk.): *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*. Vol. 2. Louvain-la-Neuve – Walpole, MA, 33–136.
- Risch, E. – Hajnal I. 2006. *Grammatik des mykenischen Griechisch*. 1. Bd. *Einleitung und Phonologie* (http://sprawi.at/content/mykenisches_griechisch; utolsó hozzáférés: 2017. 10. 01.).
- Rix, H. 1992. *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*. 2., korr. Aufl. Darmstadt.
- Sihler, A. L. 1995. *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. New York–Oxford.
- Skelton, C. 2008. „Methods of Using Phylogenetic Systematics to Reconstruct the History of the Linear B Script”: *Archaeometry* 50, 158–176.
- Younger, J. G. 2009. [Rec. Duhoux, Y. – Morpurgo Davies, A. (szerk.): *A Companion to Linear B... Vol. 1.*]: *American Journal of Archaeology* (Online Book Review) 113/4, 1–3 (<https://www.ajaonline.org/book-review/2170>; utolsó hozzáférés: 2017. 10. 01.).
- Zoumbaki, S. B. 2005. *Prosopographie der Eleer bis zum 1. Jh. v. Chr.* Athen.